

Қазақ даласындағы саяси-құқықтық ойдың қалыптасуы мен дамуы өз маңыздылығын жоғалтпаған, Қазақ хандығының тарихына жаңа қырдан көз салу болып табылады. Еуразияның жүрегінде орын алатын кең дала ежелгі заманнан бері аймақта ғана емес, Еуразия ауқымындағы саяси-құқықтық құбылыстардың орталығы болғандығы белгілі. «Қазақ мемлекеті XV ғасырдан басталғанымен, түркітекес туыстас халықтардан ажырап «қара шаңыраққа» ие болып, жұртымыз өз алдына отау құрғалы ықылым заманалар жылжып, сан ғасырлар өте шыққаны хақ. Міне, содан бері қазақтар өз ата-баба жолын ұстанып, әдет-ғұрып, дәстүр-салтын және тілін сүттің қаймағы секілді осы күнге дейін мейлінше таза сақтап келді» (Зиманов: 1998, 4) - дейді академик С. Зиманов бұл туралы.

Хандық дәуірде де бұл тенденциялар өзінің жалғасын тапты деуге толық негіз бар.

Әрине, «көшпелі мемлекеттіліктің заңдылығымен қалыптасқан әдет-ғұрып, құқықтық жүйе мен мәдениет өзінің ішкі заңдылығымен қалыптасып, басқа этнос мәдениетіне бірден танылуы, қабылдануы қиынға соғатыны ақиқат. Сондықтан сырттай алынған фактілер мен мәліметтердің негізінде ғылыми тұжырым жасау көшпелі өмірдің сырын ашуына зор нұқсан келтіретіні даусыз» (Өзбекұлы: 1998, 100).

Ғылымдағы басымдыққа ие болып келген еуропацентристік бағыттың негізі - көшпелі қоғамдағы құқықтық мәдениет пен ойдың төмен делінетін тенденцияға қарсылық көрсетіп қана қоймай, ол бағыттардың көшпелі қоғамдық құқықтық мәдениет пен ойдың өз заманындағы озық үлгілерін айқын көрсетуге тырыстық. Бұл кеңестік кезеңдегі Қазақстан тарихына салғырт көзқараста жалғасын тапты. Тарихи жадты өшіруге бағытталған саясат Қазақ хандығында саяси ойдың болмағандығын айқындап беруге тырысты. «Нет исторической памяти – и нет исторического глазомера» (Ключевский: 1990, 349).

Тәуелсіздік алғаннан соң қазақ тарихына деген жаңа көзқарас пен табылған тың деректердің толыққанды зерттеулер жүргізіп, қазақ даласындағы құқықтық мәдениеттің қайнар көздері мен нақты көріністерін айқындауға ықпал етті. Қазақстан тарихындағы процестерді зерттеу барысында, саяси-құқықтық ойлардың зерттелмей қалуы сол кезеңнің толыққанды бейнесін бере алмайтындығы да айқын. Қазақ даласындағы саяси-құқықтық дәстүрлердің эволюциясы Қазақ хандығындағы саяси билік эволюциясымен тұстас жүрді, сол процестердің айқын көрінісі ретінде бекіді. Біздің зерттеуіміздің мақсаттарының бірі - мемлекет пен құқық ұғымдарының өзара байланысын саяси және құқықтық құбылыстар арқылы көрсете отырып айқындау болып табылады. «Соединение в рамках единой юридической дисциплины политических и правовых учений обусловлено в конечном счете той тесной внутренней взаимосвязью политических и правовых явлений и соответствующих понятий, которая особенно отчетливо видна со специфических предметно-методологических позиций юридической науки как единой науки о праве и государстве» (История политических и ..., 2003, 2).

Қазақ тарихы мемлекеттің кемелденуі мен мемлекеттік билік институттарының күрделену процестерінен тұрады. Мемлекеттің қуаттанып, абаттануы, айбынды хандар мен батырлардың саяси - құқықтық көзқарасы ықпал ету аймағы мен мүмкіндіктерге байланысты өзгеріп отырады. Себебі, «оларға көптеген объективті және субъективті факторлар әсер етеді: экономиканың даму деңгейі, халықтың әл-ауқаты, елдің әлеуметтік тұрақтылығы, қоғамдық және мемлекеттік құрылыстың демократиялық деңгейі, аса маңызды саяси институттардың ара қатынасы, басқару элитасы мақсаттарының бағыттылығы, басшылардың жеке басының қасиеті. Осыған байланысты мемлекет пен қоғамның өзара қарым-қатынасының тұрпаты қалыптасады» (Баймаханов:2003, 511).

Ол нақты саяси жағдай мен ішкі және сыртқы ақуалдармен тығыз байланысты. Бұл мемлекет пен құқықтық жүйенің кемелсіздігін емес, қайта заман талабына икемділігінің көрсеткіші болса керек. Қазақ хандығы дәуіріндегі саяси-құқықтық ойларды зерттеуде мемлекеттік институттар мен саяси-құқықтық жағдайды ескерген дұрыс. Себебі «... мемлекет және құқық тарихының білімінсіз соған сәйкес саяси-құқықтық теорияның нақты мазмұнын анықтау мүмкін емес. Немесе ... саяси-құқықтық теориялар мен концепцияларсыз сол кезеңдегі мемлекет және құқық тарихының нақты пыңдығын бағалау қиынға соғады» (Мұхамедов, Сатерпинов, Сырымбетұлы: 2002, 4).

Дала жағдайындағы саяси-құқықтық ойлардың дамуының өзіндік ерекшеліктері бар. «... место и удельный вес естественных прав в системе жизнедеятельности того или иного государства определяется местом и ценностью человека, мерой его автономии, свободы и независимости» (Ағдарбеков: 2005, 53).

Мұны халық пен ұлттың өзіндік ерекшеліктеріне тікелей байланыстырып қарастыру қажет. Мысалы: дала демократиясы жағдайында жыраулар тек ақындық функциямен шектелмей билік айтатын адуынды би, ханға кеңес беретін ықпалды саяси күш ретінде қалыптасты. Оның үстіне дала демократиясының кей институттары ғасырлар бойғы тәжірибеден кейін эволюцияланып отырды. Қазақстан территориясында пайда болған мемлекеттердің даму заңдылығын зерттеген профессор Ағдарбеков «Қазақстандағы алғашқы мемлекеттердің қалыптасуы жөніндегі ғылыми-теориялық пікірлер» атты еңбегінде: «Орта Азия мен Қазақстанда рулық қоғамның өмір сүруіне мүмкіндік жасаған мал бағу жүйесінің ерекше нысанын және соған сай шаруашылық жүйесін сақтау болды. Мемлекеттің құрылуының негізін рулық және тайшалық атқарушылар жасады.

Жоғарыда көрсетілген көптеген өзіндік ерекшелігі бар факторлардың болуы мемлекеттің құрылуына жағдай жасады және мемлекеттің кейіптерінің (типтерінің) ерекшеліктеріне ықпалын тигізді» (Ағдарбеков: 2005, 161-162).

Біздің зерттеуімізде Қазақ хандығы дәуірінің өзінде кемелденген халықаралық құқық жүйесінің болғандығына жеткілікті дәлелдер берілген.

Өркениеттің негізгі көрсеткіштерінің бірі ретіндегі қалыптасқан құқықтық жүйе, әдет-ғұрып нормаларынан туындағандығы сөзсіз. «Во

всяком правовом государстве правительственная власть действует на точном законном основании, в пределах определенных правовых норм и контролируется в своих действиях народным представительством, которому в то же время подлежат и законодательные функции» (Политическая и правовая..., 2000, 38]. Қазақ хандығы дәуіріндегі құқықтық жүйе мен басқару институттары, құқықтық мемлекет түсінігіне XX ғасыр басындағы Ресейге қарағанда әлде қайда жақын екендігін байқаймыз.

Батыс мемлекеттері тұрғысынан абсолютті болып табылатын сот шешімдерін атқару жүйесінің қазақ даласында болмағаны шындық. Өйткені, шешім шығаратын билердің сөзі онсыз да сөзсіз орындалатын.

Заң алдындағы теңдік қағидасы қазақ даласында ежелден қалыптасып келе жатқан прецедент болатын.

Еуропалық зерттеушілердің ескермеген ең маңызды жағдайы қазақ даласындағы шаруашылық пен өмір жағдайындағы құқықтық және мәдени икемділік факторы. Қазақ қоғамы нақты бір тарихи жағдайда, өзінің тиімділігі мен жоғары ұйымдығын көрсете алған мемлекет құра алды. Бұл құбылыстарды жете зерттеу үшін саяси-құқықтық ойдың пайда болуына ықпал еткен заманның, қоғамның шындығын ашып қарастыруымыз керек. «В области истории политико-правовых учений принцип историзма играет существенную роль в процессе освещения генезиса и последующей жизни той или иной политико-правовой теории в исторической ретроспективе и перспективе, исследования места и значения политических и правовых теорий в совокупной системе знаний определенной эпохи, характеристики их соотношения с другими элементами в общей структуре политических и правовых знаний соответствующей эпохи, раскрытия связей между различными концепциями прошлого и современности, уяснения специфической логики в истории политических и правовых учений, взаимодействия политико-правовых идей с политической и правовой практикой прошлого и современности и т.д.

Исторический подход выступает при этом в качестве способа адекватного понимания, интерпретации и оценки политико-правового содержания освещаемых учений в контексте прошлого и современности» (История политических и..., 2003, 5).

Қазақ даласындағы құқықтық мәдениет шаруашылық пен өмір философиясынан туындайтындығы айқын. Көпшелі мал шаруашылығының өз спецификасы барын ескерер болсақ қазақ халқының құқықтық ойлары мен көзқарастары нақты сол қоғамдағы құқықтық қатынастарды реттеуге бағытталғандығын аңғару қиын емес. «Өзінің құрамына орталыққа бағынатын үлкен аймақтық-мемлекеттік құрылымдарды жиі-жиі бірлестіріп отырса да, олар, алайда, вассалитет-сюзеренитеттің негізінде құрылған классикалық феодалдық мемлекеттерден ерекшеленетін еді» (Баймаханов, 2003, 518].

Көпшелі мал шаруашылығын тиімді жүргізу үшін адамдардың айтарлықтай үлкен топ құрап, дәстүрлі өмір сүруі тән. Бұл рулық-тайпалық қатынастардың қазақ даласында ұзақ сақталуына ықпал етті. Бұл белгілі

дәрежеде хандық биліктің әлсіздігін айқындады. Көп жағдайда Қазақ хандығындағы хандық биліктің күшеюі жеке хандардың ықпал ету аймағы мен алға қойған мақсатына байланысты мүмкіндіктерді кеңейтіп отырды. Қ.И.Сәтпаев хандық билікті нығайтып, күшейткен тұлғалар туралы келесідей пікір айтты: «Алты алашқа мәлім ескі жолды Есімхан, қасқа жолды Қасымхан, тура жолды Тәуекелхан, жеті жарғылы Әз Тәуке, ер Абылай – бәрі де осындай хандық пен билікке қатар ие болған «қасиетті» адамдар» (Сәтпаев: 2001, 75).

Ғалым Ж. О. Артықбаев Қазақ хандығын көпшелі мемлекет ретінде былай сипаттайды: «... Велика была роль народного собрания в решении внешних и внутренних проблем общества. Власть казахского хана в редких случаях достигала полноты, обычно она контролировалась и ограничивалась родовой знатью. Всякая попытка самостоятельности в ханстве признавалась проявлением произвола, родовые группы в таких случаях или открыто выступали против хана, или же откочевывали в другие владения. Но, несмотря на явно демократический характер власти, казахское общество по многим параметрам подходит к определению его как кочевого государства» (Артықбаев: 2001, 69).

Біздің ойымызша, қалыптасқан қатынастарды басқа қатынастар алмастыруы үшін, қоғамдық қажеттілік туындауы керек. Бұл қажеттілік қазақ қоғамы тарапынан туындамады. Сондықтан батыстық тұрғыдан қажетті органдар жүйесі қазақ қоғамының талаптарына сай келмеді. Мұны кейін барон О.Игельстром реформаларының сәтсіздікке ұшырауынан да аңғару қиын емес. Себебі, нақты көпшелі шаруашылық жағдайындағы құқықтық қатынастарды реттейтін нормативті база ғасырлар бойы қалыптасып, өзгерістерге деген қажеттіліктің жоғын аңғартқан еді. Оның үстіне қазақ қоғамының айтарлықтай консервативтілігі бұл нормалардың заман талабына сай құбылмалылықты сақтап келгендігі соңғы кезеңде айқын көрініс табады. «При хане Тауке была проведена кодификация казахского обычного права, результатом которой стал свод законов «Жеті Жарғы». В нем нашли закрепление основные правовые институты жизни тогдашнего Казахстана, требования правопорядка, принципы взаимоотношений власти с населением. Свод «Жеті Жарғы» намного пережил свое время, и его влияние зримо ощущалось даже в период царской колонизации Казахстана» (Артықбаев: 2001, 213).

Саяси процестердің жетілуі хан секілді билеуші, атқарушы орган мен билер секілді сот органының бөлінуіне, ал кейін бірқатар өкілеттігі бар хан кеңесінің пайда болуына алып келеді. «Қишпелі қазақтар арасындағы хан елдің бас екімі саналып, жалпы басшылыққа ие болғанымен ел ішінің даудамайын бітіріп, екі жақты татуластырып, тирилік, билік айтатындар билер болған» (Мұқанов: 2001, 81).

Бұл саяси процесті ХХ ғ. басында өмір сүрген қазақ халқының қайраткері Райымжан Мәрсекөв былай түсіндіреді: «... бір адам өзі заң шығаратын болса, өзі оны орнына келтіріп, өзі атқаратын болса, ол жайсыз болады. Өзінің ыңғайына қарап низамды (заңды) өзгерте беруге ықтимал. Ол

уақытта низам (заң) тұрақсыз болып, халық бүгін бір заңға үйреніп тұрғанда тағы жаңасы шығып, жұрт низамның (заңның) қуатына, бір қалыпты тұратынына сене алмай тұғынға ұшырайды. Егер де низам (заң) шығарушы бір басқа болып, ал низамдарды (заңдарды) жүргізіп, орындастыруға деп басқалар сайланғанда әлгі қауіп онда болмайды» (Өзбекұлы: 1998, 156).

Шаруашылық типінің өзгешелігіне сай пайда болған институттарға батыс елдері бірнеше ғасырдан кейін ғана қол жеткізді. Құқықтық жүйенің көп жағдайда әр түрлі прецеденттерге сүйенуі, оның тұрақты түрде кемелденуіне алып келді. Бұл прецеденттердің көбі кейін дәстүр және әдет-ғұрып нормаларына айналып кететін. Бұл жүйенің кемелділігінің көрінісі емес пе? Қазақ қоғамын бағалауда біржақтылықтан алшақтау болған дұрыс. «Қазақтың әдеттік-құқықтық жүйесі тарих бойы қалыптасқанын, оның әртүрлі ғасырлар үнімен әуендестігін баса айтпаса болмайды. Бір жағынан алғанда, оның консервативтілік сипаты, екінші жағынан көпшелі өркениет ауанында әркез қозғалыста, дамуда болғандығы сезіледі. Осындай өзгерісті қозғалыс барысында би қазақтың құқықтық дәстүрлерінің сақтаушысы ретінде көрініс тапқан. Бұл оның кәсіптік қызметінің міндетті қыры болып табылады. Сонымен қатар, би - Ұлы Дала құқығын еркін талқылаушы, әрі оның нормаларын қоғам өзгеруіне сай қолданушы» (Зиманов: 2001, 20).

Берілген бағада қалыптасқан институттар мен әдет-ғұрып нормаларын, далада өзіндік діни ерекшеліктері бар шариат заңдарына көңіл аудару керек. «Шариат был совокупностью юридических и религиозно – обрядовых норм, основанных на общих правилах ислама изложенных в Коране, в отличие от адата как совокупности норм обычного права» (Сарсембаев: 1995, 65).

Қазақ қоғамында шариат нормаларына қарағанда дәстүрлі нормалардың кеңірек қолданылуы туралы ғалымдар С. Зиманов пен Н. Өсеров былай жазады: «... қазақ халқының ғибраты мол құқығы заң нормалары мен моральдық, саяси, мінез-құлық, т. б. тәртіптері ислам дінінің шариатымен қоян-қолтық араласып кете алмады. Мысалы, бұрынғы отбасылық тәртіп айтарлықтай өзгерістерге ұшырамады, тек өлім-жітімдегі діни сипаттар мен некелесу шарттарындағы неке қию, куәлікке жүру, т. б. исламдық сипатқа ие болғанымен, көптеген жоралары бұрынғыша қала берді. Дәлірек айтсақ, отбасылық, әмеңгерлік, жеті атадан бері қыз алыспау, өзара әр түрлі жәрдемдесу дәстүрлері: жылу, асар, жұртшылық, т. б., барымта, өлім-жітімдегі жылап-сықтау, т. б. ислам әсер ете алған жоқ» (Зиманов: 1998, 31).

Исламның далалық дәстүрлерінің барын ескеру қажет. Исламның қазақ қоғамындағы орны туралы тарихшы-ғалым М.П.Вяткин былай жазады: «...ничтожную общественную роль, которую играла у казахов мусульманская феодальная знать в лице ходжей и сейидов. В этом отношении казахское общество существенно отличалось от общества Узбекистана, не говоря уже о восточном Туркестане, где ходжи играли не только влиятельную, но и политически господствующую роль.

...Правда, и в Казахстане они считались привилегированным сословием, но почетное звание здесь не было сопряжено с реальным общественным влиянием.

...До последнего времени казахи сохраняли своеобразное двоеверие, в котором переплетались элементы и мусульманства, и древнего языческого культа «тенгри» (Вяткин: 2002, 126-127).

Қазақ қоғамындағы діни ерекшеліктерінің өзіндік рухы бар екендігі айқын. Ш.Уәлиханов ислам дінінің қоғамда кең қанат жая алмауын: «Мусульманство среди народа неграмотного без муллы не могло укорениться, но оставалось звуком, фразой, под которыми скрывались прежние шаманские понятия. Оттого изменению подверглись имя, слова, а не мысль» (Валиханов: 1985, 49).

Орталық Азияның басқа мемлекеттеріндегі діни ықпалдың күшті болуы ондағы қала өркениеті мен діни ықпалға бейімділігі болғандығынан, ал Қазақ хандығында сопылықтың етек алуымен, діннің негізгі сегменті далалық ислам мәдениеті қалыптасты деуге толық негіз бар. Осындай дала мәдениетінің ерекшеліктері Қазақ хандығы дәуіріндегі саяси-құқықтық ойдың қалыптасуының өз заңдылықтары мен ерекшеліктерінің болғандығын байқатады. Мұны ерекше ескерген жөн.

Қазақ хандығы пайда болған күнінен бастап, соңғы күніне дейін түркі мемлекетінің дәстүрінің жалғастырушысы болып табылады. Түркі өркениетіндегі мемлекет пен құқыққа деген философиялық көзқарастың мұрагері ретінде Қазақ хандығы дәуірінде қалыптасқан саяси-құқықтық мәдениет (мектеп) бүгінгі зерттеушілерді дәстүрлі зерттеу әдістерінен басқа альтернативті әдістерін іздеуді талап етеді. Бұл көшпелі шаруашылық пен даладағы адамдардың еркін сүйгіштік табиғатымен тығыз байланысты. «Кочевой степняк, для отличия от своих городских родовичей-соседей, узбеков и ногайцев, гордился именем казака – свободного степняка, кочевого человека» (Валиханов: 1985, 152).

Қазақ мемлекеттігінің тарихы дәстүрлі түркі мемлекеттігінің тарихымен тығыз байланысты. Қазақ хандығының саяси тарихы мен тағдыры түркі хандықтарының тарихымен ұштасып жағады. Сондықтан Қазақ хандығы дәуіріндегі саяси-құқықтық ойларды түркі мемлекеттерінің эволюциясы деп қарастырып, Қазақ мемлекетінің тарихын түркі мемлекеттерінің тарихының бір бөлігі ретінде зерттеу қажет.

Классикалық батыстық үлгідегі мемлекеттің түсінігі мен түркі мемлекеті түсінігінің арасындағы айырмашылық кең. Сондықтан далалық мемлекет пен күрделі шаруашылық жүйеге негізделген қалалық өркениеттің зерттеуінде қолданылған әдістерді қолдану құқықтық казус тудырады. «Мұндай жағдайда тіпті көршілес және этникалық жағынан жақын халықтардың арасында әркелкі болғандықтан да қаралатын процестердің нысанының, қарқынының және соның салдарының бірдей болуы туралы әңгіме етудің өзі артық» (Баймаханов: 2003, 515).

Қазақ хандығының құқықтық мәдениетінің өзіндік ерекшеліктеріне тоқталар болсақ, жоғары **құқықтық сананы** айта кеткен жөн. Көшпелі қоғам өкілдері өзінің құқықтарын өмір тәжірибесінен шығарып, билер институтымен қамтамасыз етті. «Кочевники, в том числе казахи, всегда с уважением относились к тем, кто говорил логично, последовательно, убедительно. Кочевник-скотоводы поощряли таких людей, которые рассудительно говорят, логически мыслят, убедительнее других доказывают свои доводы» (Кишибеков: 1984, 186).

Нақты жағдайға қатысты пайдаланылатын прецеденттер жүйесі нормативті құқықтық базаға икемділік пен өміршеңдікті қамтамасыз ететін институт ретінде белгілі. Бұл туралы Л.Баллюзек келесідей пікірі айтады: «совокупностью переданных потомству каждому из них начал практической мудрости или правил

словесного разбора и решения всевозможных случаев киргизской жизни они создали своего рода законодательство в так называемых народных обычаях, которые, разве только за исключением решений по брачным делам, во всех других отношениях, можно сказать, весьма удовлетворительны и не лишены справедливых оснований, по крайней мере в применении их к условиям и потребностям киргизской жизни. В этом отношении заслуга биев не мала, особенно если вспомнить, что они более как практики, не получившие никакого образования, не знакомые ни с какою ученою теориею, но за всем тем преподавшие потомству правила жизни, кроме означенных обычаев, еще в мудрых пословицах и изречениях, о которых здесь, конечно, не место распространяться» (Баллюзек: 2001, 95].

Қазақ хандығы түркі мемлекеттерінің артықшылықтарымен қатар кемшіліктерін де қабылдады. Алайда, мемлекет аппаратының өзгерістерге бейімдігі бұл институттарды дер кезінде өзгертуге мүмкіндік берді деп тұжырымдауға негіз бар. Мемлекеттің реформаторлық мүмкіндігінің жоғары болуы - тәуелсіздіктен айрылуға алып келген фактордың бірі. Ол, мемлекеттік құрылыс пен қоғамдық қатынастардың ерекшеліктеріне де байланысты болатын. Мемлекеттің тиімділігін арттыруға бағытталған жеке хандардың реформалары уақытша қасиетке ие болды немесе ұзақ уақыт тұрақтылықты сақтап қалуға ықпал ете алмады. «Меры же по укреплению государства, принимавшиеся некоторыми деятельными ханами (Касымом, позднее - Тауке), давали лишь временный эффект и нейтрализовывались как новыми проявлениями внутренних междоусобиц, так и нараставшей агрессивностью некоторых соседей, в первую очередь джунгар, узбеков и др.» (Баллюзек: 2001, 214].

Қазақ хандығының пайда болуы мен дамуы бірқатар заңдылықтарға сәйкес жүргендігін ерекше атап өттік. Осы ерекшеліктердің құрамдас бөлігі ретінде саяси-құқықтық ойдың қалыптасуы мен дамуын айтуға болады. Саяси-құқықтық ойдың дамуы мен қалыптасуының өзіндік жолы болды. Сөзсіз бұл процестер Қазақ хандығында орын алған саяси трансформация мен билік институттарының күрделенуінен туындап, осы процестерге алғышарт ролін атқарады. Белгілі бір тарихи мәселені талқылағанда, оның түп мәні мен табиғатын зерттегенде бұл процесті жүзеге асырған тұлғалардың ойларына жүгіну қажеттігі туындайды. Бұл тарихи тұлғалардың саяси-құқықтық ойларын зерттеу мен мемлекет пен құқыққа тигізген ықпалын айқындап береді. Қазақ хандығының құрылуынан бастап хандық дәуірінде орын алған барлық дерлік саяси процестер қазақ хандарының саяси-құқықтық ойы мен арқа сүйеген әлеуметтік топты айқындап беруде өз орнын иеленеді. Кеңестік дәуірде қалыптасқан еуропацентристік көзқарас қазақ қоғамындағы саяси-құқықтық процестер мен құбылыстарға дұрыс баға бере алмады. Бұл Қазақстан территориясында орын алған саяси құбылыстарға жаңа көзқарастарды талап ететін жәйт. «При оценке казахской государственности недостаточно руководствоваться только формационным критерием, ограничиваясь отнесением ее к числу государств, сложившихся на базе азиатского способа производства и феодализма. Формационный критерий, правильно беря за основу классификации социально-экономические и политические факторы, недооценивает роль социокультурных, духовных, религиозных, нравственных и иных социальных ценностей в обществе» (Баймаханов: 2003, 211).

Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін алғалы бері түркі мемлекеті мен құқықтық жүйесін жалғастырушы ретінде ғұмыр кешкен Қазақ хандығына және сол дәуірдегі саяси-құқықтық ойларға жаңадан баға беру қажеттілігі туындап отыр. Қазақ хандығы дәуіріндегі саяси-құқықтық ойдың даму үрдістерінің зерттелуі бүгінгі күні де өз маңызын жоғалтпаған сала. Қайта Қазақстан тарихына, ондағы саяси-құқықтық ойлар жүйесіне жаңа қырынан көз салуға мүмкіндік береді. Бұл саяси-ілімдер тарихының пәнінің ерекшелігімен де тығыз байланысты. Себебі «Эта ее особенность обусловлена тем, что в рамках данной юридической дисциплины исследуется и освещается специфический предмет – история возникновения и развития теоретических знаний о государстве, праве, политике и законодательстве, история политических и правовых теорий» (История политических и правовых теорий, 2003, 1).

ӘДБИЕТТЕР

- Ағдарбеков Т. (2005) *Қазақстандағы алғашқы мемлекеттердің қалыптасуы жөніндегі ғылыми-теориялық пікірлер* // Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ хабаршысы. – Түркістан, Мамыр-маусым, 158-164 беттер.
- Артықбаев Ж.О. (2001) *12 лекций по истории Казахстана*. – Астана: Фолиант, – 144 с.
- Баймаханов М.Т. (2003) *Становление казахской государственности* // Избранные труды по теории государства и права. - Алматы: Әділет, – С. 210-220.
- Баймаханов М.Т. (2003) *Мемлекет теориясының негіздері* // Избранные труды по теории государства и права. – Алматы: Әділет, – 510-525 беттер.
- Баллюзек Л. (2001) *Суд без формальностей* // Қазақтың Ата Заңдары. Құжаттар, деректер және зерттеулер. Бағдарлама жетекшісі: С.Зиманов 10 томдық. – Алматы: Жеті жарғы, – 1 том. – 94-95 беттер.
- Валиханов Ч.Ч. (1985) *Киргизское родословие* // Собрание сочинений в пяти томах. – Алматы: Қ.С.Э., – Т. 2. – С.148-166.
- Валиханов Ч.Ч. (1985) *Следы шаманства у киргизов* // Собрание сочинений в пяти томах. – Алматы: Қ.С.Э., – Т. 4. – С. 48-70.
- Вяткин М. (2002) *Батыр Срым*. – Алматы: Санат, – 344 с.
- Газета «Степь», №72 от 02.08.1906 г. С.1. // *Политическая и правовая история Казахстана: Документы и материалы конца XIX-начала XX вв.*. Сост.: С.Сартаев, С.Узбекұлы. – Алматы: Қазақ университеті, 2000. – 528 с.
- Зиманов С., Өсеров Н. (1998) *Қазақ әдет-ғұрып заңдарына шариаттың әсері*. – Алматы: Жеті жарғы, – 128 бет.
- Зиманов С.З. (2001) *Қазақтың Ата Заңдары және оның бастаулары* // Қазақтың Ата Заңдары. Құжаттар, деректер және зерттеулер. Бағдарлама жетекшісі: С.Зиманов 10 томдық. – Алматы: Жеті жарғы, – 1 том. – 15-25 беттер.
- История политических и правовых учений* (2003). Под ред.: академик В.С.Нерсесянца. М.: Норма, – 352 с.

- Ключевский В.О. (1990) *Материалы разных лет* // Сочинения в девяти томах. – М.:Мысль,– Т. 9. – 528 с.
- Кишибеков Д. (1984) *Кочевое общество: генезис, развитие, упадок*. – Алма-Ата: Наука, – 236 с.
- Құл-Мұхаммед М. (1998) *Алаш қайраткерлері саяси-құқықтық көзқарастарының эволюциясы*. – Алматы: Атамұра, – 360 бет.
- Құжаттар, деректер және зерттеулер*. Бағдарлама жетекшісі: С.Зиманов 10 томдық. – Алматы: Жеті жарғы, – 1 том. – 81-83 беттер.
- Мұқанов С. (2001) *Хан – қазық, би – тоқпақ* // Қазақтың Ата Заңдары.
- Мұхамедов М., Сатершинов Б., Сырымбетұлы Б. (2002) *Саяси-құқықтық ілімдер тарихы*. – Алматы: Заң әдебиеті, – 340 бет.
- Өзбекұлы С. (1998) *Арыстары Алаштың*. – Алматы: Жеті жарғы, – 192 бет.
- Сарсембаев М.А. (1995) *Международно-правовые отношения государств Центральной Азии*. – Алматы: Ғылым, – 368 с.
- Сәтпаев Қ.И. (2001) *Биде қырық кісінің ары, білімі бар* // Қазақтың Ата Заңдары. Құжаттар, деректер және зерттеулер. Бағдарлама жетекшісі: С.Зиманов 10 томдық. - Алматы: Жеті жарғы, - 1 том. – 75 бет.
- Этика юриста* (2000). Сост.: Т.Х.Габитов. Изд. 2-ое. Алматы: Данекер,– 127 с.

АХМЕТ ЗӘКИ УӘЛИДИ ТОҒАННЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ
/ SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITY OF AHMET ZAKI OF VALIDI
TOGAN

Сайран ӘБУШӘРПІ*

Түйіндемe

Ахмет Зәки Уәлиди әлемге белгілі саяси қайраткер, Башқортостан автономиясының ұйымдастырушысы және әйгілі түріктанушы-ғалым. Кеңес үкіметі кезінде өз Отанын тастап шығуға мәжбүр болған айтулы ориенталистің есімі ешқандай негізсіз қараланды. Мұндай айыптаулар 1922 ж. қаңтарында Стерлитамақ қаласында өткен РКП (б)-ның V Башқұрт конференциясында тағылды. Содан бері жиырмашыңшы ғасырдың 90-шы жылдарының басына дейін тарих ғылымында (Ресейде де, оның ішінде Башкирияда, сондай-ақ Қазақстанда да) оның ғылыми және қоғамдық-саяси қызметін зерттеуге тиісті мән берілмеді.

Соңғы онжылдықтарда ТМД кеністігінде белең алған әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістер халықтардың ұлттық сана-сезімінің оянуына серпін берді. Ұлттық мәдениеттің тарихи бастауларына жүгіну этностардың қайта өрлеуіне жәрдемдеседі. Ұлттың құрамында әлеуметтік шындықты терең пайымдай алатын және халық бұқарасына әсер ете алатын тұлғалардың болуы халықтың әлеуметтік белсенділігінің кепілі болып табылады. Белгілі бір ұлттың дарынды өкілдері шығармашылығының оның дамуына салмақты әсер ететіні белгілі.

Түріктердің тілдерін, тарихын, әдебиетін, мәдениетін тікелей зерттеумен айналысатын танымал ғалымдар қызметінің Түрік әлеміндегі этномәдени процестерге ететін ықпалы айрықша мығым. Олардың тарапынан тұжырымдалатын түріктер мәдениеттерінің дамуының модельдері этникалық қоғамдар тұратын өңірлерде қоғамдық пікірді қалыптастыруға қабілетті. Жоғары деңгейдегі сана иесінің жарияланымдары халықтардың дүниетанымдық ұстанымдарын анықтайды. Башқұрттар ортасынан шыққан А.Уәлиди – XX ғасырдың ең ірі шығыстанушыларының бірі. Егер «Түріктер мен татарлар тарихы» еңбегінде Уәлиди Шыңғысханның басқыншылық соғыстары заманынан бастап Қазан хандығы кезеңіне дейін түрік тарихын зерделесе, «Қазіргі Түркістан және оның таяудағы тарихы» атты кітабында және өзінің жазған басқа көптеген кітаптарында және мақалаларында, ол түрік халықтарының, оның ішінде қазақтардың да ұлттық мәселелерін сөз етеді.

Айта кету керек, Башқұртстандағы және Түркістандағы А. Уәлиди басқарған ұлттық қозғалыс публицистикалық, ғылыми және көркем әдебиетте кеңінен көрініс тапқан. Алайда таптық күрестің бірінші орынға шығарылуы оның саяси қызметі мен шығармашылығын біржақты қарастыруға әкеліп соқтырды. Біздің республикамызда көп жылдар бойы Уәлидидің ғылыми еңбектері басылған жоқ. Қазіргі уақытта оның ғылыми және қоғамдық-саяси қызметін объективті зерделеу және оны таныту қажеттілігі туындайды. А. Уәлидидің тұлғалығы көптеген пікірталас тудырып, қызметі түрліше бағалануда: сіңірген еңбегін мойындаудан бастап, Екінші

* Философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Түркология ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері, Түркістан-Қазақстан/ Candidate of Philosophy, Sc. Associate Professor., p. Fellow of the Research Institute of Turkology International Kazakh-Turkish University named Kh.A.Yasawi, Turkestan-Kazakhstan. afrasiab_2004@mail.ru